

Црква Св. Богородице у Ковачеву

ДРАГОЉУБ ТОДОРОВИЋ

Село Ковачево се налази у Долини Ковачевске реке, око 15 km северозападно од Новог Пазара. До села се може стићи путем од Петрове цркве, долином Дежевске реке, преко села Дежева и Митрове Реке (сл. 1). На истакнутом месту у селу, на врху брежуљка који доминира околином, смештена је црква посвећена, по предању, Богородици (сл. 2). Испред цркве, на уској заравни, налази се једно од два сеоска гробља. Около цркве је сачувано неколико надгробних споменика из периода од XVI до XVII века. Друго сеоско гробље, на коме се и сада врши сахрањивање, налази се око 800 m источније, на левој — супротној обали реке. Међу мештанима се још може чути предање по коме је црква, у стара времена, прелетела оданде на место на коме се сада налази.

Ковачевска црква, једна од већег броја сличних у широј околини Новог Пазара, није до сада привлачила већу пажњу истраживача.¹ Августа 1986. године извршена су архитектонска и сондажна археолошка истраживања рушевина цркве и том приликом прикупљено довољно података за утврђивање просторног и конструктивног склопа цркве и одређивање приближног времена њеног настанка.²

Црква у Ковачеву је грађевина малих димензија, споља широка 5,6 m, а дугачка 9,4 m. Унутрашњост је једноставно организована и чине је правоугаони наос и олтарски простор. Олтарска апсида, и споља и изнутра полукружна, широка је колико и наос. Изведена је тако да северни и јужни зид наоса без прекида прелазе у зид апсиде (сл. 3). Два попречна, ојачавајућа, лука деле наос на два правоугаона травеја, западни — краћи и источни — дужи. Западни лук носе пиласстри квадратног пресека. У ослонцима овог лука изведен је сасвим једноставан венац без профилације. Источни лук је постављен на место где подужни зидови наоса прелазе у полукружни зид апсиде, а ослања се на степенасто испуштене конзоле, једноставно обрађене. Оба ојачавајућа лука су у ослонцима имала дрвене затеге. На јужном зиду је сачуван почетак подужног свода којим је наос био пресведен. Место ослонца свода наглашено је хоризонталним, лепо профилисаним венцем. Сачувани остаци и отисци на западном зиду показују да су ојачавајући луци били полукружни, а свод полуобличаст (сл. 4). Полукалота којом је апсида била засведена није сачувана, али је, свакако, постојала. Остаци хоризонталног венца који се налазио у њеном

ослонцу сачувани су на јужној конзоли источног лука. Овај венац је био на истој висини као и венац у наосу.

Једини улаз у цркву је у западном зиду. Отвор врата, величине 78 cm X 167 cm, завршен је сегментним луком чији су сводари са тестерастим спојницама изведени на врло занимљив начин. Лук и сваки пар симетричних спојница, почевши од кључа, вођени су из посебних, сукцесивно надвишених центара. Монолитни довратници и лук су сасвим једноставно обрађени, без икакве профилације. Изнад отвора врата изведена је мала, плитка ниша, завршена извијеним Шиљастим луком.³ Врата и ниша су смештени у заједнички, профилисани правоугаони оквир (сл. 5). На унутрашњем лицу западног зида такође се изнад врата налази ниша, истоветно обрађена као ниша на спољашњем зиду, али већих димензија.

У јужном зиду наоса, у осни источног травеја, налази се један архитравно завршен прозор, чија ширина на унутрашњем лицу зида износи 57 cm, а висина 114 cm. Његов камени оквир, једноставно обрађен и такође архитравно завршен, нађен је на месту на које је пао када се обрушило лице јужног зида. По веома закошеном парапету и величини оквира, могло се закључити да је овај прозор на фасади био висок само 27 cm. И поред малих димензија (48 X 27 cm), он је био заштићен гвозденом решетком. У северном зиду наоса највероватније није постојао прозорски отвор,

¹ О цркви су писали: Р. Станић, *Архитектура и сликарство XVI и XVII века*, Нови Пазар и околина, Београд 1969, 224—225; и П. Ж. Петровић, *Рашка — антропогеографска проучавања I*, Етнографски институт САНУ, књ. 26, Београд 1984. 161—162.

² Екипу су чинили др Марко Поповић и Весна Бикић, археолози и Драгољуб Тодоровић, архитекта. Археолошке сонде су отворене испред западног зида цркве, на северозападном углу, уз јужни део апсиде и у југозападном углу призиданог одељења. И поред тога што је у рушевинама, црква има култну функцију. Мештани су у новије време њену унутрашњост у потпуности очистили од свег урушеног материјала, а камен „усуво“ сложили на северном зиду наоса и апсиде.

³ У нашој стручној литератури се овај тип лука означава разним терминима (нир., турски, сараценски). У овом раду је коришћен назив који, иако описан, чини се, најтачније означава форму лука.

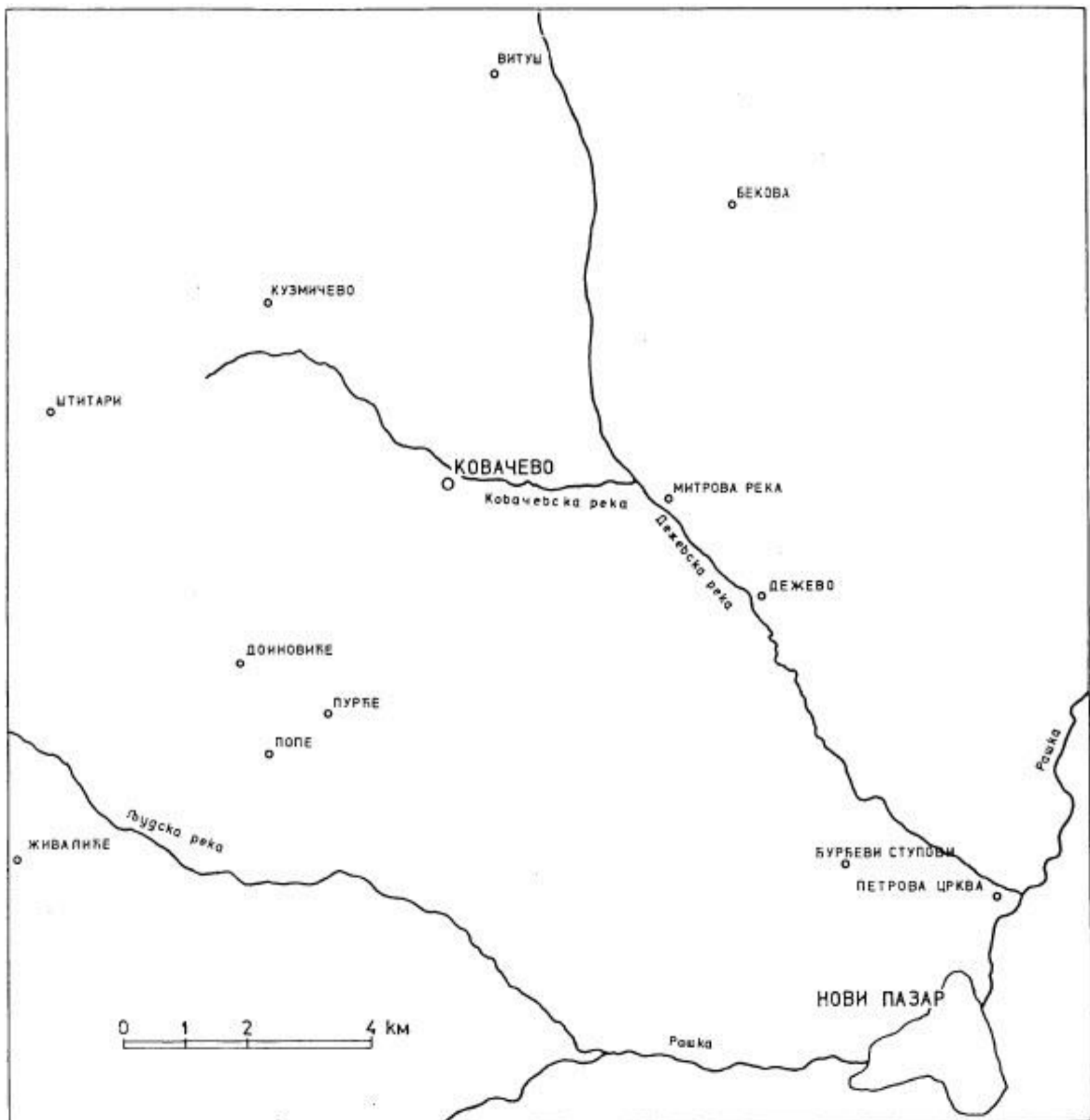
али се то не може са сигурношћу тврдити док се не изврши потпуно рашчишћавање.⁴

У оси олтарске апсиде и на њеном јужном делу, уз конзолу ојачавајућег лука, сачуван је по једаи прозорски отвор са закошеним бочним странама, изведен у облику пушкарнице. Унутрашња ширина прозора износи 60 см, а спољна само 2 см. Северни део зида апсиде се није сачувао онолико колико јужни, али се и ту, уз северну конзолу ојачавајућег лука, може уочити почетак истовегног отвора. Како у зиду апсиде нема ниша које замењују проскомидију и ђаконикон, може се претпоставити да су њихову улогу имали северни, односно јужни прозорски отвор.

Часна трпеза је једноставна камена плоча коју носи стубац правоугаоног пресека закошених ивица. Она је постављена уз зид апсиде, на истој висини на којој и парапет средишњег прозора.

У поду цркве, испод источног ојачавајућег лука, сачуван је део ниског каменог постаментa, а на јужној конзоли, на истом правцу, вертикални жлеб широк 3 см. Ови елементи показују да је црква имала дрвени иконостас постављен на ниски камени постамент — греду. Делови овог постаментa нађени су и у шуту око цркве.⁵

Под цркве је изведен од правилно клесаних камених плоча и у потпуности је очуван, осим

Сл. 1. Околина Новог Пазара и положај села Ковачева.

Fig. 1. Environs de Novi Pazar et situation du village de Kovačevo.

мањих оштећења у олтарском простору. На средини источног травеја урезана је у подну плочу шестокрака амвонска розета.

У шуту око цркве се налазе делови кровног венца једноставног профила, са закошеном доњом ивицом. Зидови нису сачувани у довољној мери да би се могла установити тачна висина на којој се венац налазио. У шуту се налазе и танке камене плоче које су чиниле кровни покривач.

Цела црква је зидана сивим крупнозрним и жутиим ситнозрним пешчаром. Везиво је кречни малтер с агрегатом од крупног речног песка. Зидови ширине 75—78 cm изграђени су

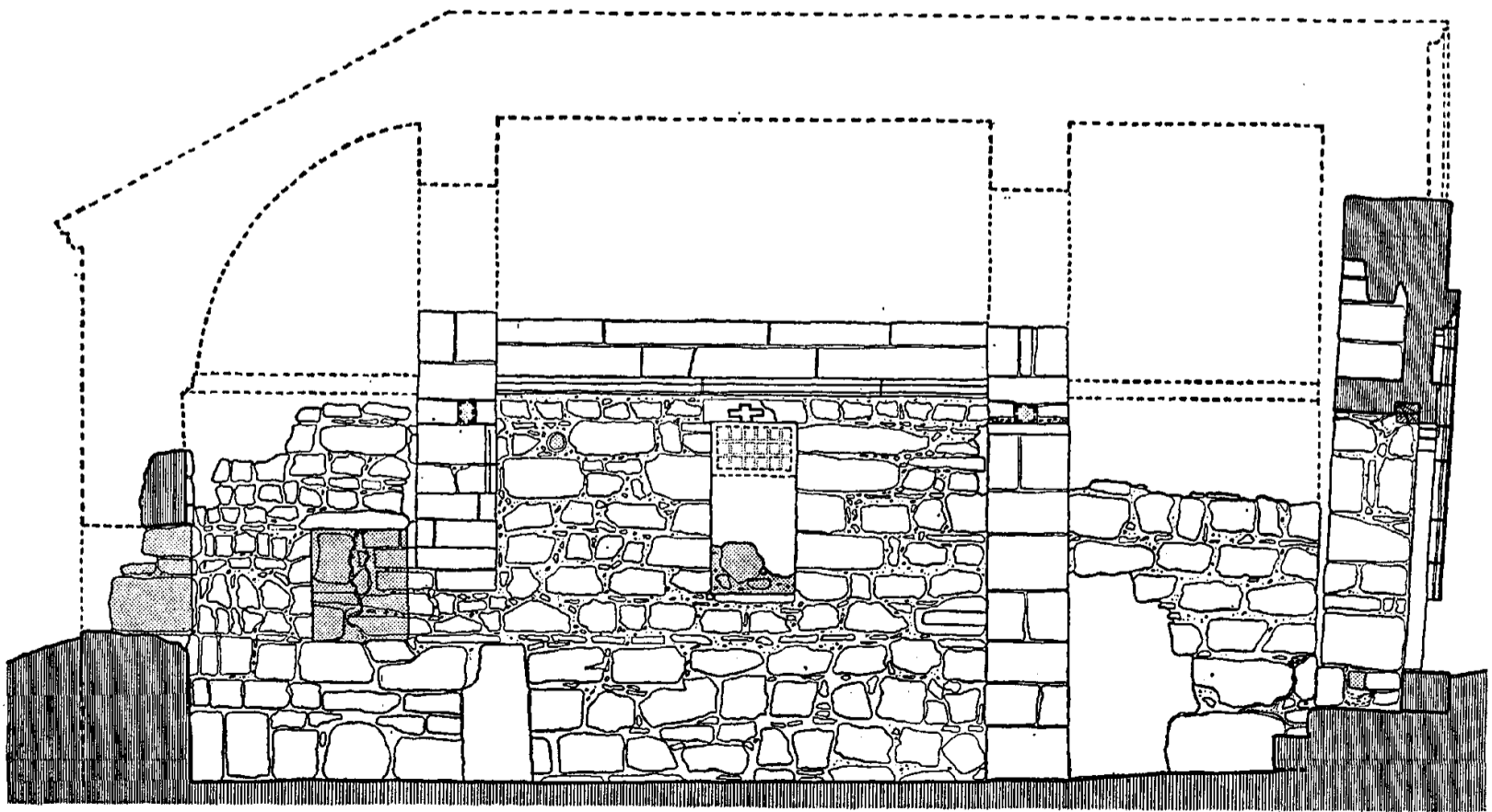
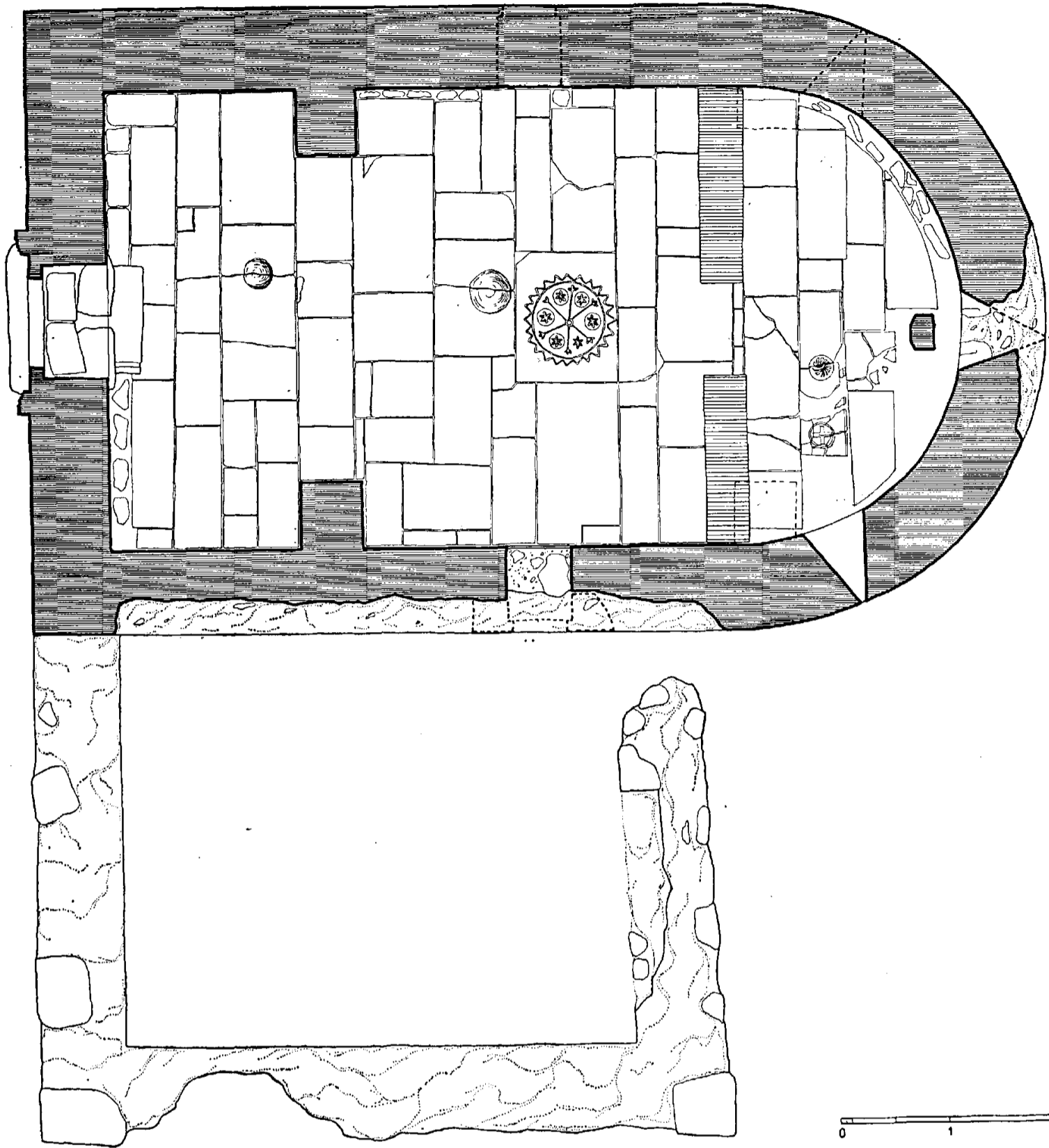
⁴ У околини Новог Пазара је сачувано више цркава које немају прозоре у северном зиду: Лазарица у Пурђу, Св. Никола у Штитарима, Св. Димитрије у Јанчи, Св. Димитрије у Митровој Реци, Св. Никола у Кузмичеву, Лазарица у Живалићима.

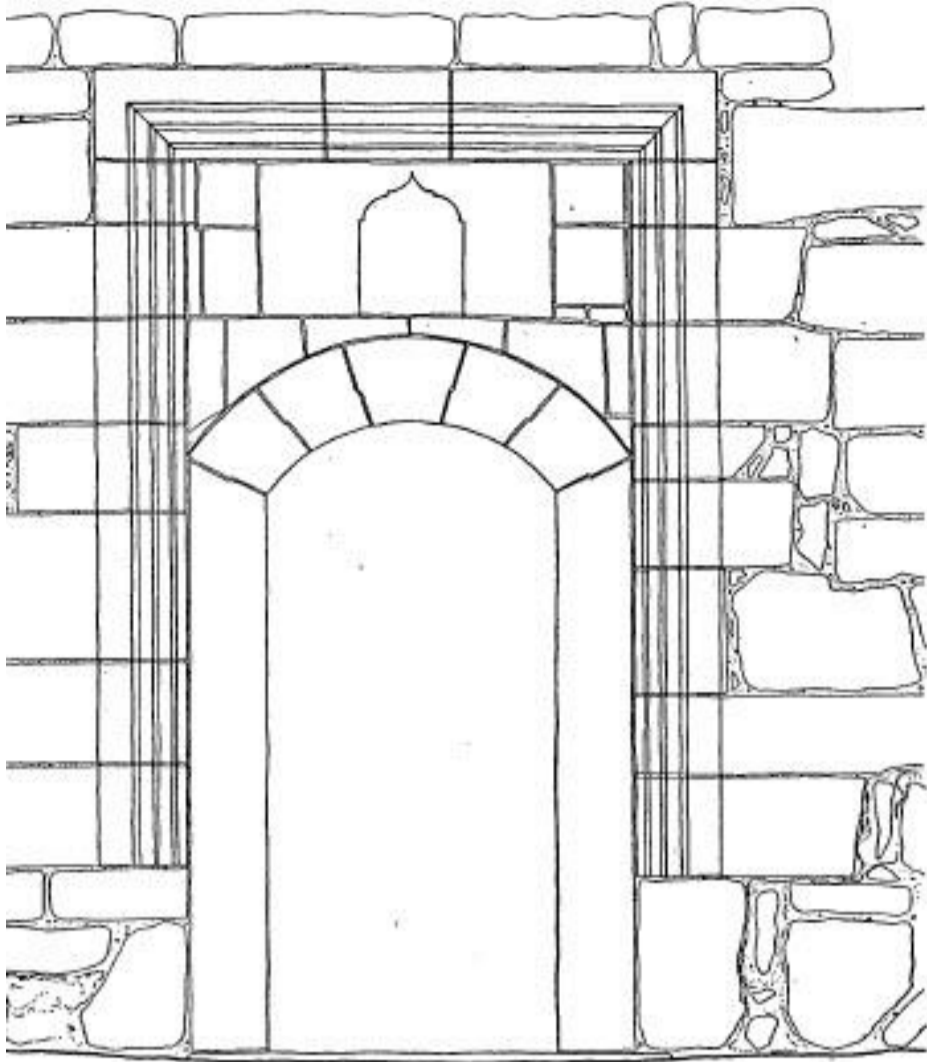
⁵ Р. Станић, *нав. дело*, 225, сматра да црква има зидани иконостас. Међутим, камена преграда која сада дели наос од олтарског простора изведена је у новије време од „усуво“ сложеног материјала из свода и лукова. Дрвене иконостасе постављене на ниском каменом постаменту, као у Ковачеву, имале су и цркве Св. Петра и Павла у Попама, Св. Марка у Витушу, Св. Димитрија у Митровој Реци.

Сл. 2. Данашњи изглед цркве св. Богородице у Ковачеву (снимила О. Кандић).

Fig. 2. Aspect actuel de l'église dédiée à la sainte Vierge à Kovacevo (photo prise par O. Kandic).

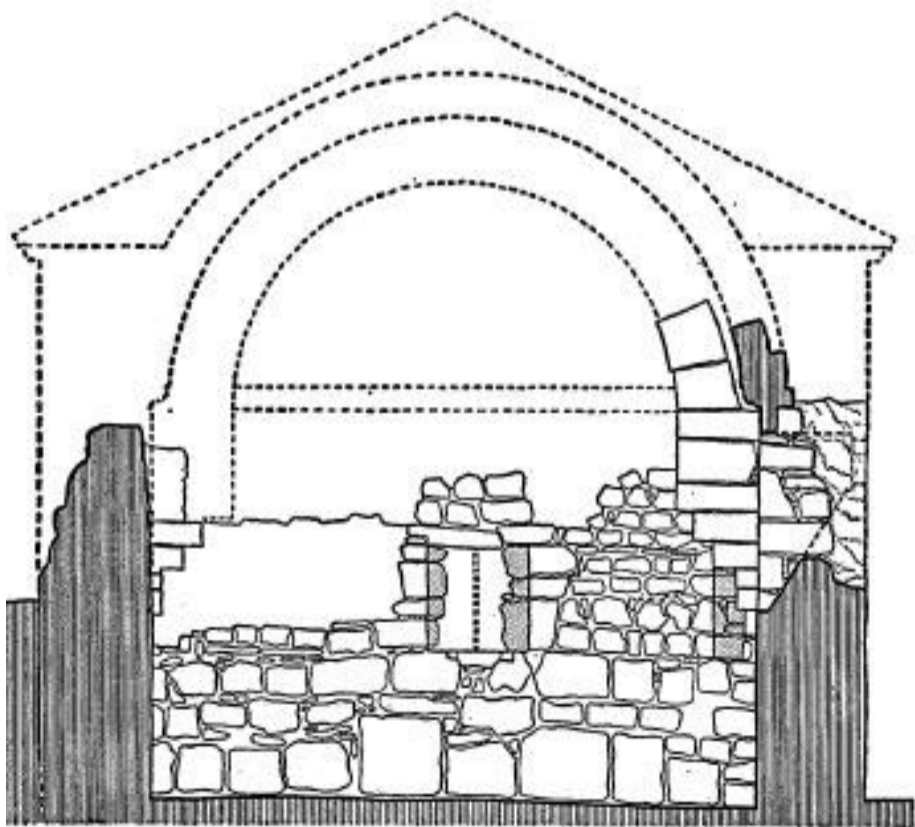
Сл. 5. Западни портал цркве
Fig. 5. Portail occidental de l'église

Сл. 3. Основа цркве

Сл. 4. Подужни и попречни пресек кроз цркву, са реконструкцијом првобитних облика

Fig. 3. Plan de l'église

Fig. 4. Coupes longitudinale et transversale et reconstitution des formes primitives

од неправилних комада камена са приклесаним лицем. На угловима и око отвора камен је крупнији и правилније обрађен. Пиластри, конзоле, луци и свод су изведени од правилних, врло прецизно клесаних блокова. Као материјал за зидање коришћени су и надгробни споменици из XIV—XV века. У нивоу прага и венца зидови су ојачани дрвеним гредама — сантрачима. Затезе ојачавајућих лукова биле су повезане са горњим системом сантрача. У јужном зиду наоса, уз конзолу источног лука, уграђен је један акустични лончић. Лица зидова су обрађена дерсовањем (сл. 6). У унутрашњости цркве фресака или фрескомалтера више нема.⁶

Црква је са западне стране укопана у терен око 75 см. Денивелација између пода и терена савладана је помоћу два степеника. Будући да терен пада ка истоку, под у апсиди је нижи од терена за око 30 см.

Насупрот прецизном клесању и правилном зидању надземних делова, темељи цркве су изведени доста лоше. Спољашња лица зидова су утемељена углавном на мањој дубини од унутрашњих, а није употребљено ни довољно везива. Спољашње лице западног зида и нема темељ, већ је зидано непосредно од терена, што је највероватније и довело до његовог знатног нагињања.

Уз јужни зид цркве призидано је једно одељење нешто мањих димензија од наоса. Његови зидови, очувани до око 60 см висине, изведени су у сухозиду. Они немају темељ, већ су грађени од нивоа пода који се налази на приближно истој коти као и под цркве. Под овог простора је израђен од набијене земље. Није сасвим јасно како се улазило у ово одељење. Приступ из цркве није био могућ, јер у јужном зиду наоса нема врата. На западном зиду овог одељења, где се улаз највероватније може очекивати, нема никаквих трагова који би на њега указивали. У источном зиду су сачувани остаци правоугаоне нише која је почињала од нивоа пода. У шуту који испуњава већи део овог простора нађене су две камене базе за дрвене стубове и камена конзола која је носила дрвену греду. Конзола је исклесана од надгробног споменика који потиче из црве половине XVIII века.⁷ На основу степена очуваности тешко је са сигурношћу установити првобитне облике и намену овог одељења, као и време његовог настанка.

Црква Св. Богородице у Ковачеву се у до сада познатим историјским изворима не помиње. Претпоставка П. Ж. Петровића да је црква поменута у *Бањској повељи* није могла

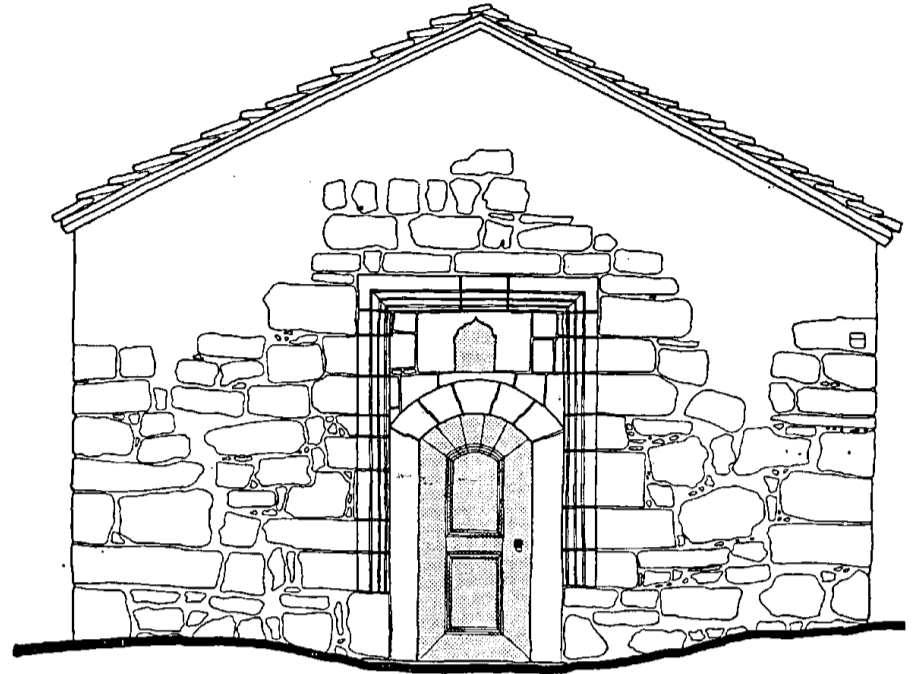
⁶ Исто, 225, где аутор констатује остатке фреско-малтера.

⁷ Датовање овог надгробног споменика извршила је мр Даница Поповић, на чему јој и овом приликом захваљујем.

бити потврђена.⁸ У тексту Повеље наведено је неколико цркава у области Раса, али се ковачевска не може поистоветити ни са једном од њих.⁹ Једини за сада познати податак односи се на Ковачево, забележено у турском попису ових крајева 1455. године.¹⁰ Коришћење средњовековних надгробних споменика као грађевинског материјала за подизање цркве омогућава претпоставку да је село постојало и пре турског освајања. Археолошка истраживања током којих је установљено да је црква подигнута на средњовековној некрополи, то потврђују. Ископавања су, такође, показала да црква није подигнута на остацима старије грађевине. На сачуваним деловима цркве се нису могле приметити различите фазе грађења, а ни секундарна употреба материјала који би припадао старијем објекту. Зидарски и каменорезачки радови су занатски и стилски уједначени и припадају једном времену.

У широј околини Новог Пазара сачувано је делимично или у потпуности више сеоских цркава подигнутих између друге половине XVI и прве половине XVII века.¹¹ Иако се повремено градило и раније, повољније политичке прилике настале после обнове Пећке патријаршије довеле су до повећаног обима грађења у овом периоду.¹² На интензитет грађења свакако је утицао и економски успон Новог Пазара, заснован на рударству, занатству и трговини, што се морало осетити и у његовој околини.¹³

Све ове цркве су грађевине малих димензија, готово истоветне, сведене просторне организације и конструктивних решења. По правилу, разликују се само простори наоса и олтара, док се припрате јављају само изузетно. Олтарске апсиде су полукружне, петостране и седмостране, а изведене су на карактеристичан начин, непосредним надовезивањем на зидове наоса.¹⁴ Обично један или два попречна лука ојачавају свод наоса.¹⁵ Увек када су лук, или луци изведени, један се налази на месту где зид наоса прелази у зид апсиде. Карактеристичан је и начин извођења прозора који се увек архитравно завршавају. Јављају се два типа прозора: први је прозор са закошеним бочним странама, у облику пушкарнице, без посебно изведених допрозорника; други тип је прозор са веома закошеним парапетом, који се на фасади јавља у облику хоризонталне траке, често заштићен гвозденим решетком. Ниједна до сада позната црква нема прозоре на северној фасади (сл. 7). Сегментни лук је често примењиван на нишама, а нарочито на вратима на којима се готово редовно изводи сводарима са тестерастим спојницама. Готово све цркве су укопане у терен и покривене двосливним крововима од камених плоча. Декоративних елемената је мало и углавном се своде на венце, обично профилисане, који се увек налазе на месту лежишта сводова и лукова. Само је на понеким грађе-

⁸ П. Ж. Петровић, *нав. дело*, 110.

⁹ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА, књ. IV, Београд 1890; *Задужбине Косова*, Призрен—Београд 1987, 315—322, превео Димитрије Богдановић. У повељи се помињу села Полази и Врановина, која и данас постоје, а налазе се североисточно од Ковачева. Само Ковачево се, на жалост, не помиње.

¹⁰ Х. Шабановић, *Крајиште Исабега Исаковића, Збирни катастарски попис из 1455. године*, Сарајево 1964, 40, 46. У попису је забележено Ковачево, односно Доње Ковачево, међутим у *Област Бранковића — Опширни катастарски попис из 1455*, Сарајево 1972, Ковачево се не помиње.

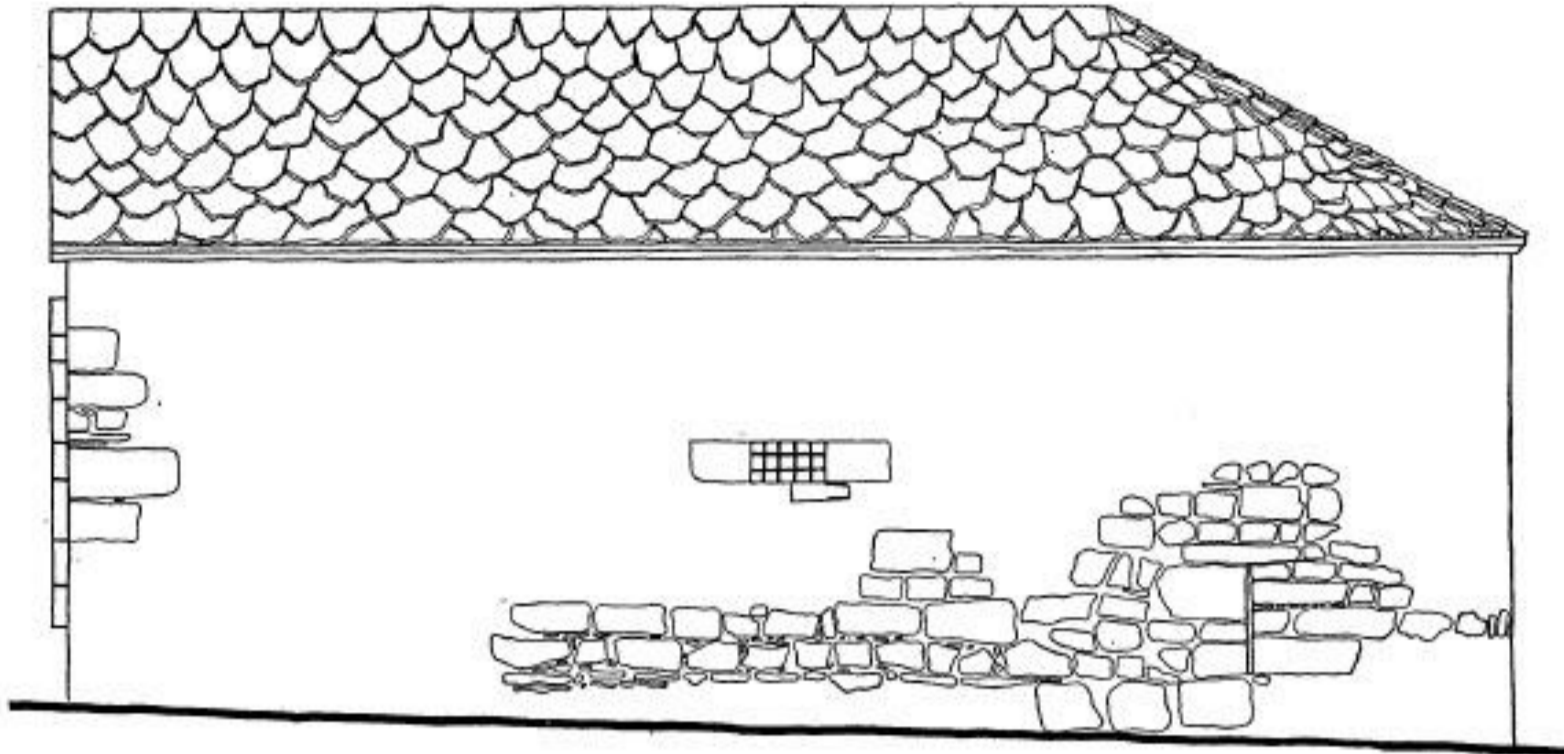
¹¹ Ради се о црквама: Св. Димитрија у Митровој Реци, Св. Димитрија у Јанчи, Св. Николе у Штитарима, Св. Николе у Кузмичеву, Св. Марка у Витушу, Лазарици у Живалићима, Лазарици у Пурђу, Мариници у Дојновићима, Св. Петра и Павла у Попама, Илијиница у Дојновићима и другима.

¹² Р. Станић, *нав. дело*, 216, 218; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске владавине 1459—1690*, Београд 1984, 91.

¹³ В. Винавер, *Период турске владавине (XV—XVIII века)*, Нови Пазар и околина, Београд 1969, 168—177.

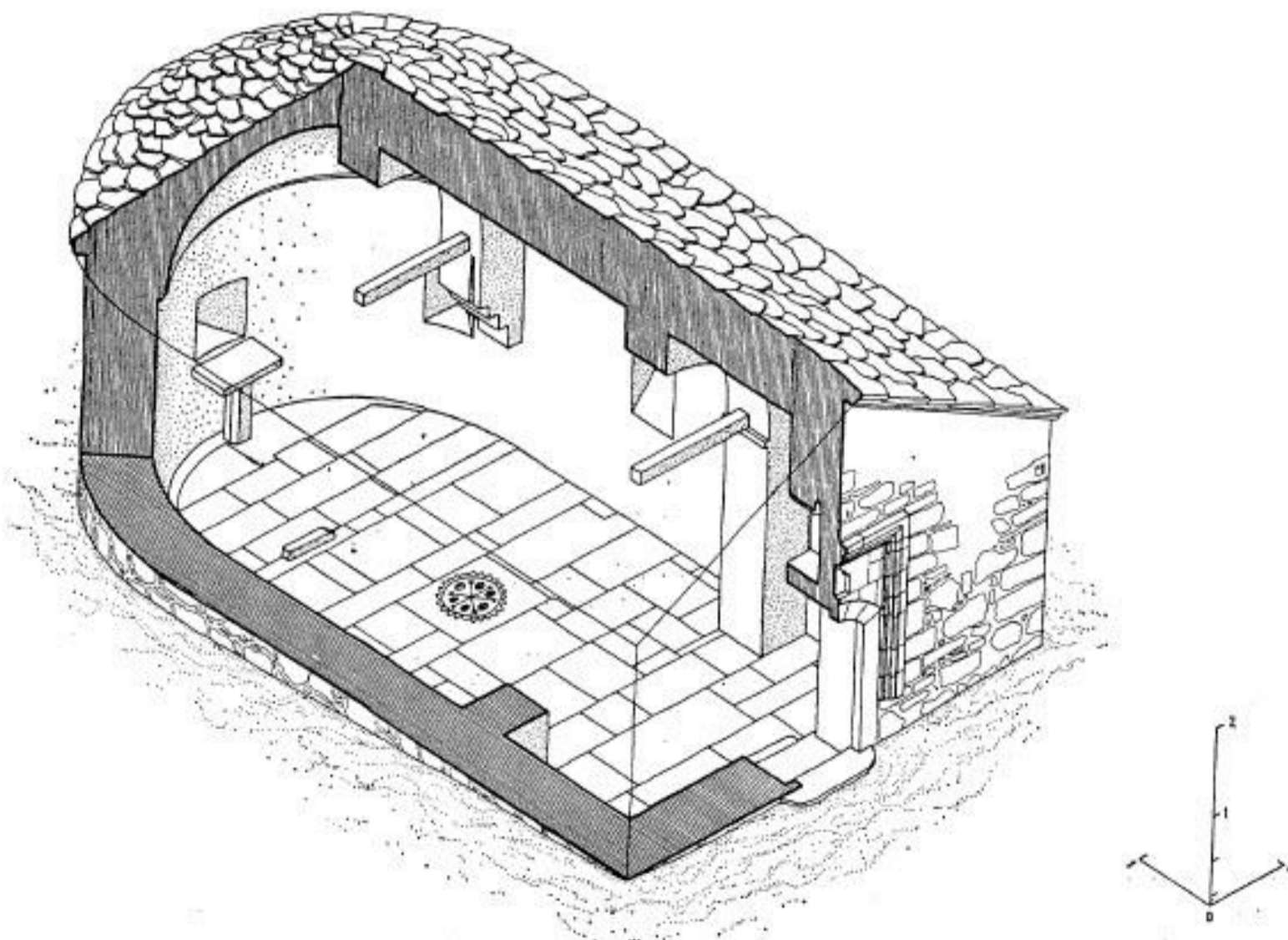
¹⁴ Организација простора и начин формирања олтарске апсиде су најочљивије одлике ових цркава, које се, међутим, могу срести и на неким црквама у околини Рашке, а такође и у околини Крушевца. Како су ове цркве недовољно истражене и проучене, тешко је изводити сигурније закључке о хронолошким односима и међусобним утицајима међу групама о којима је овде реч.

¹⁵ М. Шупут, *нав. дело*, 91, наводи да је за ове цркве карактеристична употреба прислоњених лукова дуж бочних зидова. Колико је за сада познато, ниједна црква у околини Новог Пазара нема прислоњене луке.

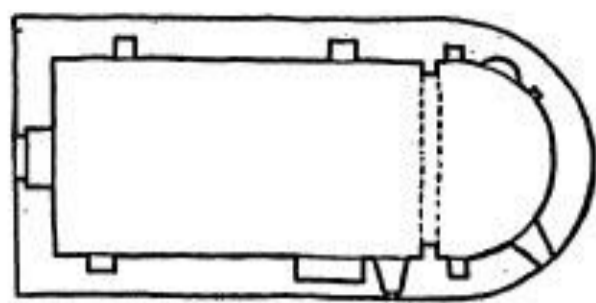
Сл. 6. Западни и јужни изглед цркве у Ковачеву и реконструкција некадашњег изгледа

Fig. 6. Vues de l'ouest et du sud de l'église de Kovachevo et reconstitution de son aspect d'autrefois

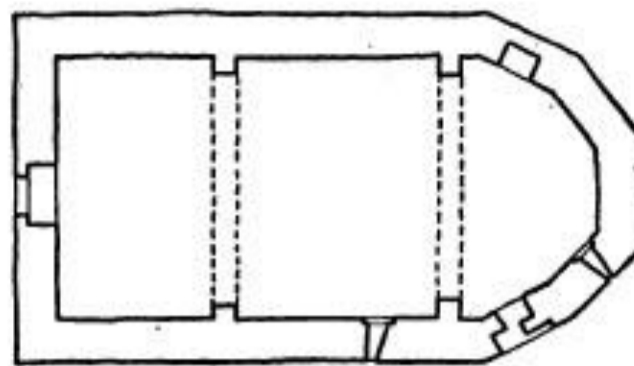
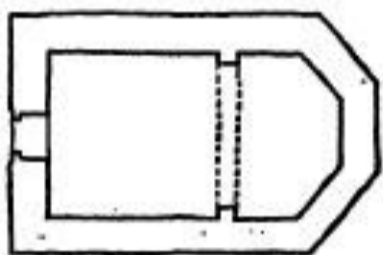

Сл. 8. Аксонометријски приказ првобитног конструктивног склопа ковачевске цркве

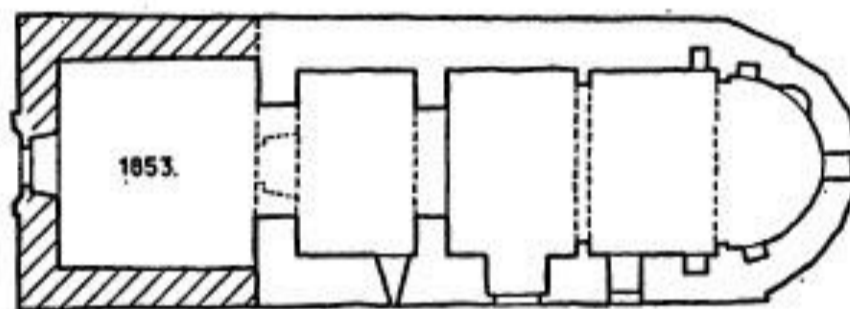
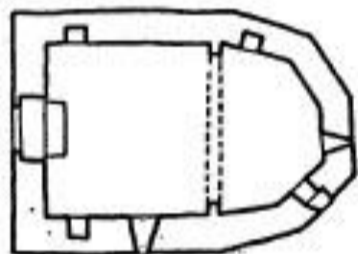
Fig. 8. Exemples analogues d'églises des environs de Novi Pazar

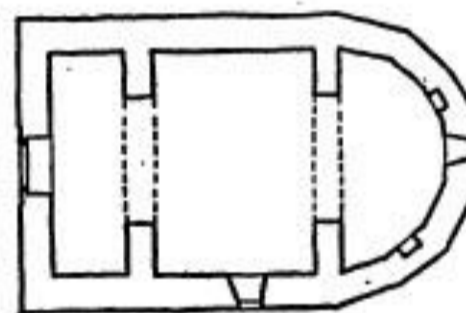
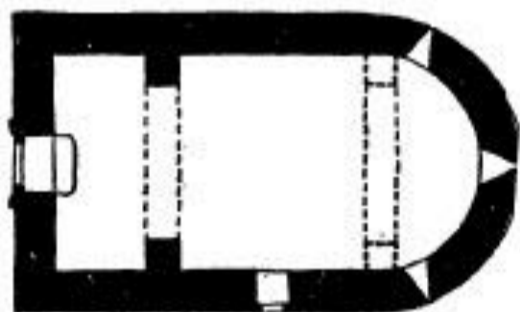
ЛАЗАРИЋА - ПУРБЕ XVI / XVII ВЕК

СВ. ДИМИТРИЈЕ - ЈАНЧА
СРЕДИНА XVII ВЕКА

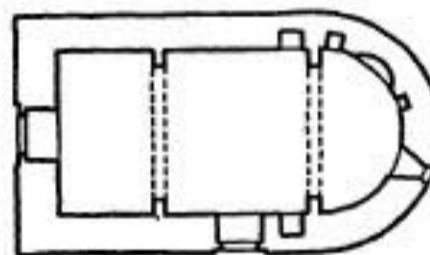
СВ. МАРКО - ВИТУШ XVI / XVII ВЕК

СВ. ДИМИТРИЈЕ - МИТРОВА РЕКА
ДРУГА ПОЛОВИНА XVII ВЕКА

ЛАЗАРИЋА - ЖИВАЛИЊЕ 1624.

СВ. НИКОЛА - ШТИТАРНИ
СРЕДИНА XVII ВЕКА

СВ. БОГОРОДИЦА - КОВАЧЕВО

СВ. НИКОЛА - КУЗМИЧЕВО 1598.

Сл. 7. Аналогни примери цркава из околине Новог Пазара

Fig. 7. Représentation axonométrique de l'ordonnance primitive de l'église de Kovačevo

винама већа пажња посвећена обради портала, где се види изразит утицај оновремене исламске архитектуре. Овом утицају треба приписати и примену сегментних лукова, извијених шиљастих лукова, а на понеким објектима и примену сегментних сводова. Иако ове цркве још увек нису довољно истражене и проучене, набројани елементи дају повода

да се оне посматрају као посебна група нашег градитељског наслеђа овог периода.¹⁶

Црква Св. Богородице у Ковачеву по својим особинама и временски и стилски припада овој групи споменика. Идентичну основу ковачевској цркви има црква Св. Николе у Кузмичеву, датована ктиторским натписом у 1598. годину.¹⁷ На обе цркве су на исти начин

формирани сегментни лукови над вратима и прозори са закошеним парапетом, а нише завршене извијеним шиљастим луком. Истих основа, али полигоналних апсида, јесу и цркве Св. Димитрија у Јаначком пољу и Св. Николе. у Штитарима, датоване на основу живописа у четрдесете године XVII века.¹⁸ Истоветну обраду и профилацију портала имају и цркве Св. Димитрија у Митровој Реци из друге половине XVII века¹⁹ и непроучена црква Св. Марка у Витушу.

Судећи по архитектонским одликама, великој сличности са црквом у Кузмичеву и идентичној декорацији са нешто каснијим црквама ове групе, црква Св. Богородице у Ковачеву је могла настати између последње деценије XVI и пете деценије XVII века, а највероватније на самом почетку XVII.²⁰ Када је црква страдала и када је почела да се руши, није могуће поуздано установити. Многе цркве у овом крају су биле разорене крајем XVII века, па би се могло претпоставити да је њихову судбину доживела и ковачевска црква.²¹ Нађени надгробни споменик из прве половине XVIII века би, ипак, могао говорити да је црква напуштена нешто касније.

Тачну намену и време настанка одељења призиданог уз ковачевску цркву такође није могуће поуздано утврдити. Судећи по начину зидања његових сачуваних делова и нађеним базама за дрвене стубове, чини се највероватнијим да се радило о познијем дрвеном трему на парапету у сухозиду.²² Конзола исклесана од надгробног споменика са почетка XVIII века је највероватније припадала кровној конструкцији овог одељења, па би се

могло претпоставити да је оно призидано уз већ зарушену цркву крајем тог века.

Група цркава, насталих крајем XVI и почетком XVII века, којој припада и ковачевска, на жалост још није довољно истражена. Иако скромне и једноставне, оне представљају значајан део нашег градитељског наслеђа насталог у периоду турске доминације. Даљим проучавањем ове групе цркава би се проширила наша сазнања о градитељској делатности овог периода уопште, као и могућност разумевања каснијих градитељских интервенција на нашим најзначајнијим средњовековним сакралним споменицима.

¹⁶ Р. Станић, *нав. дело*, 218; Р. Станић, *Прилог проучавању градитељског наслеђа на подручју између Новог Пазара и Сјенице*, Новопазарски зборник 1, Нови Пазар 1977, 171, 172; Р. Станић, *Један облик стварања у сливу реке Људске код Новог Пазара*, Саопштења XIII, Београд 1981, 147; М. Шупут, *нав. дело*, 91.

¹⁷ Р. Станић, *Архитектура и сликарство ...*, 225.

¹⁸ *Исто*, 229 и 231.

¹⁹ *Исто*, 224.

²⁰ *Исто*, 225, сматра да је црква средњовековна, а обновљена крајем XVI века. П. Ж. Петровић, *нав. дело*, 162, претпоставио је, не образлажући шире, да је црква подигнута пре косовске битке.

²¹ Р. Станић, *Архитектура и сликарство...225*.

²² *Исто*, 225, сматра да се ради о параклису. Имајући у виду карактер ковачевске цркве и материјал од кога је ово одељење изграђено, ова претпоставка се тешко може прихватити. П. Ж. Петровић, *нав. дело* 162, сматрао је да је црква двобродна. За овакво тумачење нису нађене ни архитектонске ни археолошке потврде.

Église de la sainte Vierge à Kovačevo

DRAGOLJUB TODORVIĆ

Le village de Kovačevo se trouve à près de 15 kilomètres au nordouest de Novi Pazar. A un endroit du village, bien en évidence, au sommet d'une colline conique qui domine ses alentours immédiats, se dresse une église, actuellement en ruines, qui, selon la tradition populaire, était placée sous l'invocation de la sainte Vierge. C'est un bâtiment de dimensions modestes et d'ordonnance tout à fait simple, se composant d'un naos et d'un sanctuaire. L'abside du sanctuaire, demicirculaire dedans et dehors, est construite de la manière caractéristique des petites églises: les murs du naos se prolongent, sans interruption, pour former ceux de l'abside. A en juger par les vestiges subsistants, la voûte de l'église était en berceau et son toit à deux pentes était recouvert de tuiles de pierre. L'église de

Kovačevo n'est pas mentionnée par les sources historiques connues jusqu'ici. Les fouilles archéologiques ont montré qu'elle était bâtie dans une nécropole médiévale, mais qu'elle ne reposait pas sur les fondations d'une construction antérieure. Après le rétablissement du Patriarcat de Peć, plusieurs églises furent construites dans les villages situés aux environs de Novi Pazar. Par son ordonnance et sa construction, ainsi que par ses éléments décoratifs, fortement influencés par l'architecture islamique, l'église de Kovačevo est à relier au groupe de bâtiments datant de la période comprise entre la seconde moitié du XVIe siècle et la fin du XVIIe. Quoique modestes et simples, ces églises représentent une partie importante de notre patrimoine architectural, constitué sous la domination turque.